

ԿԱՐԵՆ ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ

ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի եւ սպորտի նախարարություն

ԱՇԽԱՐՀԵԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐ. ՄԻ ԴԻՄԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Նայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին ձեւավորված Հնությունների պահպանության կոմիտեն իր գործունեությունը շարունակեց նաեւ խորհրդային իշխանության տարիներին: Անշուշտ, դյուրին չի ընթացել հնավայրերի պահպանության կազմակերպումը. սոցիալիստական շինարարության «աննախագեպ վերելքը» լուրջ խնդիրներ էր առաջադրում Հնությունների պահպանության կոմիտեի համար: Եւ թեպետ կոմիտեի նախագահ Ալ. Թամանյանի եւ գիտնական քարտուղար Աշխ. Քալանթարի գլխավորությամբ այդ դժվարին իրավիճակում հաջողվում էր որոշ չափով կասեցնել «սոցիալիստական շինարարության» անվան տակ հնագիտական եւ պատմական արժեք ներկայացնող վայրերի կործանումը, այդուհանդերձ, առանձին հնավայրեր, ի վերջո, ոչնչացվեցին:

Ափսոսանքով պետք է նշել, որ նման երեւույթներից զերծ չմնացին նաեւ Երեւանում գտնվող պատմամշակութային հնավայրերն ու ճարտարապետական կոթողները: Դարերին համընթաց Երեւանի տարածքում եւ շրջակայքում կառուցվել են ճարտարապետական բազում հուշարձաններ, որոնք ցայսօր գիտական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Այսպես, հիշատակելով հին Երեւանի արժեքավոր մեծաքանակ հուշարձանները՝ Աշխ. Քալանթարը գրում է. «Հին Երեւանը ունեցել է բազմաթիվ եկեղեցիներ, այդ մասին կան բավականաչափ հիշատակություններ, հատկապես XVII դարում նրանց թիվը 10-ից ավելի է եղել: Սրանցից ամենամեծ հնության համբավ վայելել են դեռ հնումն՝ Երկերեսնին, Կաթողիկեն եւ Պողոս-Պետրոսը: Առաջին երկուսին՝ Երկերեսնին եւ Կաթողիկեն հիշելով՝ Շարդենը 1673 թվին, Երեւանով անցնելիս եւ ուզելով ցույց տալ նրանց հին լինելը, ավելացնում է՝ «այդ երկուսը պահպանել են իրենց գոյությունը Հայաստանի թագավորների ժամանակներից: ...Ուշագրավն այն է, որ բոլոր գրավոր հիշատակություններում, որտեղ գտնում ենք այդ հուշարձանների թվարկումը,— գրում է այնուհետեւ Աշխ. Քալանթար—

րը,— երբեք չի պատահում, որ այդ երեք անուններն էլ մեջ բերված լինեն, միաժամանակ, միատեղ,բացի Կաթողիկեից, մյուս երկու անունները հիշատակվում են փոխարինաբար՝ կամ մեկը, կամ մյուսը: Հարց է ծագում, մի՞թե այդ երկու անուններն իրար նույնանիշ չեն, մի՞թե սրանք միեկնույն հուշարձանի երկու տարբեր կոչումները չեն՝ մեկը սրբի անունով, իսկ մյուսն ըստ տեղի՝ նկարագրական, որն իրոք համապատասխանում է Պողոս-Պետրոսի տեղին երկու փողոցների անկյունում (ներկայիս՝ Աբովյան եւ Ալավերդյան), երկու երեսով¹: Վիճաբարագետ Արսեն Հարությունյանի՝ վերջերս հրատարակած ուսումնասիրությունը լիովին հստակեցնում է այն միտքը, որ Երեւանի Ս. Պողոս-Պետրոսը եւ Երկուերեսնի միեկնույն հուշարձանի երկու տարբեր անուններն են: Ավելին, հեղինակի համոզմամբ՝ նախքան 1679 թ. երկրաշարժն այն երկհարկ գմբեթավոր կառույց է եղել (պատկերված ժան Շարդենի գրքին կից փորագրանկաբով), որի հեղինակը, մեծ հավանականությամբ, Եղվարդի կրկնահարկ եկեղեցու եւ այլ հուշարձանների հեղինակ Շահիկ վարդապետն է²:

Այս առումով բացառություն չեն Երեւանի միջնադարյան հուշարձաններից Ս. Պողոս-Պետրոս եւ Ս. Աստվածածին-Կաթողիկե եկեղեցիները, կոթողներ, որոնք ունեցան որքան նման, նույնքան էլ տարբեր ճակատագրեր:

Ներկա հրապարակումը նվիրված է այդ նշանավոր կառույցներից մեկի՝ Երեւանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու շուրջ ծավալված իրադարձություններին եւ խնդրին առնչվող՝ Աշխ. Քալանթարի ցուցաբերած դիմակայության պատմությանը:

Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին համարվել է Երեւանի ամենահին եւ ամենամեծ եկեղեցին. «Իր նախնական վիճակով բազիլիկա ներկայացնող այս եկեղեցին բազմաթիվ անգամ ենթարկվել է վերանորոգումների:Մեր դարի 30-ական թվականների սկզբներին.... Հնությունների պահպանության կոմիտեի նախաձեռնությամբ այստեղ կատարվեցին պեղումներ, որոնց շնորհիվ պարզվեց նաեւ, որ Պողոս-Պետրոսը գոյություն ուներ V—VI դարերից»,— գրում է Երեւանի պատմության գիտակ Թ. Հա-

¹ ԱՇԽ. ՔԱՂԱՔԱՐ, Հայաստան՝ քարե դարից միջնադար, Երեւան, 2007, էջ 377—379. տե՛ս ԵՐՎԱՆԻ ՇԱՀԱՋԻՋ, Հին Երեւան, Երեւան, 1931, էջ 119:

² Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հին Երեւանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուերեսնի — Ս. Պողոս-Պետրոս, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2021, էջ 35—42:

կորյանը³։ Եկեղեցին գտնվում էր «հին քաղաքի» կենտրոնում՝ Շահար կամ Շահար թաղում⁴։

1930-ական թվականներին, կապված քաղաքի հատակագծի փոփոխությունների հետ, լայն փողոցներ ու հրապարակներ, բազմաբնակարան շենքեր, մշակութային օջախներ կառուցելու պատճառաբանությամբ քանդվեցին մինչխորհրդային հասարակարգում գոյություն ունեցող բազմաթիվ կառույցներ, այդ թվում՝ շատ եկեղեցիներ⁵։ Հնագետ-պատմաբան Կ. Ղաֆադարյանի բնորոշմամբ՝ «Պողոս-Պետրոս եկեղեցին գտնվում էր այժմյան «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում եւ համարվում էր կառուցված ժէ. դարի վերջերին։ Կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէր։ Միայն գիտենին, որ կառուցվել է 1679 թ. մեծ երկրաշարժի ժամանակ կործանված նույնանուն տաճարի տեղում....իր արտաքին տեսքով մի ընդարձակ դահլիճ էր, երկու զույգ սյուներով, որոնք նրան երեք նավի էին բաժանում արեւելքից դեպի արեւմուտք ձգված»⁶։ Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու պեղումների առատ հնագիտական նյութի եւ արդյունքների մասին է փաստում նաեւ Ե. Շահագիրզը⁷. «Մեր ասածների ցայտուն ապացույցը կարող է լինել Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, որի լուրջ եւ բազմակողմանի ուսումնասիրությունը հնագետների կողմից վերջին ժամանակներս հայտնաբերեց այնպիսի ակնհայտնի նշաններ ու գծեր, որոնք հատուկ կարող են լինել բազիլիկներին եւ այն հնագույն բազիլիկներին։ Պարզ երևում է, օրինակ, որ այդ եկեղեցու ամբողջ արեւմտյան պատը, բացի յուր վերին մասերի շարվածքից, կանգուն է մնացած եղել եւ շարժվել, ուժից միայն թեքվել դեպի ներս....»⁸։

Երեւանի՝ 1679 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժի մասին մանրամասն տեղեկությունների ենք հանդիպում Ե. Շահագիրզի աշխատությունում. «Զալ-խանի օրով, 1679 թվի հունիսի 4-ին, երեքշաբթի օրը, ժամը 7-ին հանկարծ լսվել է զորեղ դրոգյուն, նման ամպի որոտի եւ սկսել է շարժվել,

³ Թ. ՀԱԿՈՅԱՆ, Երեւանի պատմությունը (1500—1800 թթ.), Երեւան, 1971, էջ 353։

⁴ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 9։

⁵ ՏՆՏ Մ. ՆԱՎԱՍԱՐԳՅԱՆ, Երկու ճակատագիր. Ս. Պողոս-Պետրոս եւ Ս. Աստվածածին — Կաթողիկե եկեղեցիները, Երեւան—3 գիտաժողովի նյութեր, Երեւան, 2011, էջ 93—107։

⁶ Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Երեւանի միջնադարյան հուշարձանները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1969, հ. 1, էջ 75։

⁷ Ծնթ.՝ Հայ խորհրդային գրականագետ, պատմաբան, ազգագրագետ, մանկավարժ, իսկ 1944 թ.՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, 1946 թ.՝ ՀԽՍՀ գիտությունների վաստակավոր գործիչ։

⁸ ԵՐՎԱՆԻ ՇԱՀԱԳԻՐԶ, Հին Երեւանը, էջ 224։

դողալ, երերալ ահագին թնդյունով Արարատյան երկիրը: Շարժը եկել է Գառնու կողմերից, եւ փուլ են եկել բոլոր շինությունները եւ գեղեցկահարկ բնակարանները, վանքերն ու եկեղեցիները:Հիմնահատակ է եղել բերդը յուր բոլոր պարիսպներով.... շատ տեղ նոր աղբյուրներ են բղխել եւ հների ակերը խցվել. փլել են կարավանասարայները....»⁹:

Շարունակելով իր միտքը՝ Ե. Շահագիրը գրում է. «1679 թվին գրված էջմիածնի մատենադարանի համար 34. 305ա. 306բ. «Աղբիւր բացեալ» ձեռագրի հիշատակարանում մենք Երեւանի նույն աղետի մասին կարդում ենք. «....իսկ ի թուականի մերում ՌՃԻԸ. (1679) յամսեանն Յունիսի ի չորրորդում աւուր յաւուր չորեքշաբթի, յետ Համբարձման տն. եւ ոպ. թէ ի չորրորդումն ժամու յանկարծակի դղրդեալ շարժեցաւ յերկիրս Արարատեան, եւ այնքան սաստկագույն....Բարձրացաւ մառախուղն եւ ծածկեաց զերկիր ի գաւառէն Գառնոյ մինչեւ ցլեառն Արագած, յանդերձ լերամբք եւ դաշտօք....»¹⁰: Նույն Ե. Շահագիրի վկայությամբ՝ «Զալ-խանը նույնիսկ «փութագնաց» է ուղարկել Շահի մոտ եւ ծանուցել պատահածի եւ քաղաքի ավերվելու մասին եւ չի թողել օսմանցոց դեսպանությունը, որ նույն որը ժամանել էր քաղաք, մեկնել, մինչեւ որ հրաման է բերել փութով ձեռնարկելու քաղաքի վերականգնման, եւ մունետիկ է շրջել քաղաքում եւ հայտարարել, թե Շահի հրամանն է, որ քրիստոնյաները շինեն քանդված եկեղեցիները: Եւ սկսվել է շինությունը, եւ միայն այն ժամանակ խանն արձակել է դեսպանությունը եւ իրավունք տվել մեկնելու»¹¹: Ճարտարապետ Լ. Դոլուխանյանի նկարագրմամբ՝ «Պողոս-Պետրոս եկեղեցին գտնվում էր Աստաֆյան փողոցում եւ կազմում էր Երեւանի ու նրա ուրվագծի անբաժանելի մասը: Բազիլիկ տիպի, եռանավ այդ ճարտարապետական հուշարձանը կառուցված էր սրբատաշ տեղական սեւ տուֆից, ինչպես քաղաքի կառույցների մեծ մասը: Տեղադրված էր փողոցի մակերեսից փոքր-ինչ ցածր: Գլխավոր մուտքը գտնվում էր հյուսիսային կողմում, որի երկփեղկ երկաթե դուռը պատմական էր՝ այն Հին Բայազետի բերդի դուռն էր, որը 1835 թվականին նվիրվել էր եկեղեցուն»¹²: Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու վերաբերյալ կրկին հիշարժան աղբյուրագի-

⁹ Անդ, էջ 123–124:

¹⁰ Անդ, էջ 125:

¹¹ Անդ, էջ 126:

¹² Լ. ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ, Մի հուշարձանի քանդման պատմությունը, «էջմիածին», թ. 8, 2008, էջ 92:

տական տեղեկություններ է հաղորդում Երվանդ Շահազիզը. «Արժանի են առանձին ուշադրության եկեղեցու հարավային դրան եզերքի կիսաբոլորակ առանձնահատուկ զարդաքանդակները եւ բուն դուռը, որ երկաթագամ է եւ համակ երկաթից շինված: Այդ դուռն առաջ պատկանել է Հին Բայազեդի բերդին եւ հետո 1835 թվին այնտեղից բերվել, նվիրվել է եկեղեցուն: Նվիրողը եղել է Տեր-Վարդան անունով քահանան, որ գնել է այդ դուռը, բերողն էլ՝ բայազեդցի Մուխսի Սաքո անունով մեկը»¹³:

Իր ողջ գործունեության ընթացքում Աշխ. Քալանթարի համար այդպես էլ խորթ մնաց խորհրդային իշխանության՝ ամեն հինը ոչնչացնելու բոլշևիկյան գործելաոճը, իսկ այդպիսի դիրքորոշումը բավականին դժվար էր պահպանել այն ժամանակվա պայմաններում: Ի պատիվ Ալ. Թամանյանի, Աշխ. Քալանթարի եւ կոմիտեի մյուս նվիրյալ աշխատակիցների՝ արդարացի է նշել, որ նրանք գիտական անհերքելի փաստարկներով խիզախեցին խորհրդային իշխանությանը հակադարձել եւ Աշխ. Քալանթարի բնորոշմամբ՝ «ակտիվ [եռանդագին] միջոցներ ձեռնարկեցին ամենակարկառուն գործերը» կործանումից փրկելու նպատակով: Ուստի, երբ խորհրդային մարմինների որոշմամբ ձեռնարկվեցին Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդման աշխատանքները, Ալ. Թամանյանն ու Աշխ. Քալանթարը փորձեցին վերջիններիս բացատրել կառույցի բացառիկ արժեքը. իրենց նախաձեռնությամբ կազմեցին եւ հանրապետության լուսժողովում Ա. Եղիազարյանին ներկայացրին եկեղեցու որմնանկարների ու զարդաքանդակների մանրամասն նկարագիրն ու դրանց պատմամշակութային նշանակությունը. «2 մարտի 1930 թ.: Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդման ընթացքում Հնությունների պահպանության կոմիտեի կողմից կատարվող հետազոտական աշխատանքների միջոցին պարզվեց, որ այդ շենքն իր մեջ ունի մի շարք կարեւոր պատմահնագիտական արժեքներ՝ բարելիեֆներ [խորաքանդակներ], արձանագրություններ եւ մանավանդ, միանգամայն բացառիկ բնույթ ու եզակի գիտական արժեք ներկայացնող որմնանկարներ, որոնցով ծածկված են եղել շենքի պատերը: Եկեղեցին վերաշինված է Ժէ. դարի վերջին՝ Երեւանի մեծ երկրաշարժից (1679 թ.) անմիջապես հետո, սակայն այժմ՝ վերին սվաղը պոկելուց հետո, պարզվում է, որ ներկա շենքի մի խոշոր մասը մնացած է երկրաշարժից առաջ եղած եկեղեցուց, որը պահպանել է մի շարք բնորոշ տվյալ-

¹³ Երվանդ Շահազիզ, նշ. աշխ., էջ 211:

ներ (ըստ տիպի, շինելակերպի եւ այլն)՝ նրա հիմնադրման ժամանակը հասցնելով Ե.—Ձ. դարերին: Եկեղեցու ներսում, արեւելյան պատի վրա աբսիդի [շենքի կիսաշրջանաձեւ ելուստ] երկու կողմերում, արտաքին նկարների տակ, մեկը մյուսի հետեւից բացվեցին հինգ տարբեր շերտեր, զանազան դարերի պատկանող, որոնց վրա գտնվում են յուզաների եւ ջրաների ֆրեսկոներ [որմնանկարներ].... Դրա տակ գտնվող 4-րդ եւ 5-րդ շերտերն իրենց գեղարվեստական արժանիքներով կարող են պատկանել հատկապես Ժ. եւ է. դարերին՝ հայ արվեստի ծաղկման շրջաններին: Բոլոր շերտերի վրայի նկարներն էլ, որքան նրանք այստեղ-այնտեղ արդեն բացված են՝ պահպանված են բավականաչափ լավ, եւ հնարավոր է վերականգնել իրենց նախկին դրուժյամբ.... Այս նկարները չափազանց մեծ նորություն են հանդիսանում ոչ միայն հայ արվեստի պատմության համար, որի մինչեւ այժմ մեզ հայտնի ամենահին ֆրեսկոները [որմնանկարները] (Անի, Քոբեք, Հաղպատ, Գեղարդ) ԺԳ. դարու կեսից դենը չեն անցնում, այլեւ համաշխարհային արվեստի տեսակետից ունեն բացառիկ նշանակություն: Բացի այդ, այս գյուտի շնորհիվ միայն Երեւան քաղաքի հեռավոր անցյալն սկսում է առաջին անգամ բացվել մեր առաջ:

Հնությունների պահպանության կոմիտեն, ի նկատի ունենալով, որ այս հուշարձանն իր բացառիկ մնացորդներով մեծ հեղաշրջում է առաջացնելու արվեստի պատմության մեջ եւ առիթ ու հնարավորություն է տալու մեր խորհրդային գիտությանն ասելու նոր խոսք եւ անելու մեծ նվաճում գեղարվեստի պատմության ասպարեզում, գտնում է, որ այդ հուշարձանը պետք է ուսումնասիրվի ամենայն մանրամասնությամբ եւ մանրակրկիտ ձևով¹⁴: Նույնաբովանդակ գրություն ուղարկվել է լուսժողովում ընկ. Եղիազարյանին, իսկ պատճենը՝ քաղխորհրդի նախագահ ընկ. Հանեսօղլյանին¹⁵:

«Այդ գործը ներկայումս բոլորովին հնարավոր չէ այն հապճեպ աշխատանքների հետ միաժամանակ, որով կատարվում է նրա քանդումը: Ուստի կոմիտեն խնդրում է Ձեզ միջնորդել ժողկոմխորհի առաջ՝ կարգադրելու դադարեցնել քանդման աշխատանքները եւ հնարավորություն տալու կոմիտեին կատարել այդ հուշարձանի ուսումնասիրությունը՝ օգտագործելով տեխնիկական եւ գիտական բոլոր հնարավորությունները:

¹⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, այսուհետեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 551, թ. 3 շրջ.:

¹⁵ Անդ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 92, թ. 2: Հմմտ Լ. ԴՈՒՈՒԽԱՆՅԱՆ, նշ. հոդվածը, «Էջմիածին», էջ 91—113:

Նախագահ՝ Ա. Թամանյան: Գիտնական քարտուղար՝ Աշխ. Քալանթար»¹⁶: Նույն եռանդով, ինչպես նաեւ մտահոգությամբ Աշխ. Քալանթարը գրություններ է հղում նաեւ խորհրդային տեղական մարմիններին՝ փորձելով կանխել բացառիկ պատմամշակութային արժեք ներկայացնող հուշարձանի ոչնչացումը. «Կոմիտեի գրությունը Դռերի վարչության 2-րդ մասի պետին՝ 9 օգոստոսի 1930 թ.: Հնությունների պահպանության կոմիտեն խնդրում է Ձեզ, կարգադրեք շտապ կերպով մինչեւ ամսույս 13-ը մաքրելու Պողոս-Պետրոս տանող ճանապարհը, սկսած Աբովյան փողոցից մինչեւ հուշարձանի հարավային մուտքը, որովհետեւ ամսիս 14-ին Ինտուրիզմի առաջին խումբը՝ կազմված Եւրոպայի գիտնականներից, այցելելու է Պողոս-Պետրոս: Նախագահ՝ Ա. Թամանյան: Գիտնական քարտուղար՝ Աշխ. Քալանթար»¹⁷:

Ի պատիվ այդ ժամանակ լուսժողովուրդի պաշտոնն զբաղեցնող Ա. Եզիազարյանի՝ պետք է նշել, որ վերջինս հնարավորինս աջակցել է Աշխ. Քալանթարին Ս. Պողոս-Պետրոսի մշակութային արժեքները պահպանելու գործում: Ուստի, պատահական չէր, որ Աշխ. Քալանթարը նրան էր հիմնականում ներկայացնում Ս. Պողոս-Պետրոսին վերաբերող զեկուցագրերը. «Կոմիտեի զեկուցումը Լուսժողովում Եզիազարյանին՝ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու խնդրի մասին: 8 նոյեմբերի 1930 թ.: Հայաստանի խորհրդայնացման 10-ամյակի առիթով կազմակերպվելիք ցուցահանդեսի համար օգտագործելու նպատակով՝ Կոմիտեիս կողմից ներկայումս շտապ կերպով կարգի է բերվում Ս. Պողոս-Պետրոսի շենքը, որը կառավարության կողմից հանձնվել էր Կոմիտեիս, կարգի բերելու եւ դարձնելու «Քարերի թանգարան»: Այժմ Կոմունալ տնտեսության բաժինը գրությամբ հայտնում է, որ գալիք շինարարական սեզոնը սկսվելուն պես, քանդվելու է Ս. Պողոս-Պետրոսի շենքը, ուստի առաջարկում է մեզ դադարեցնել մեր կատարվող աշխատանքները եւ առանձնացնել ու փոխադրել այդ շենքից «Կոմիտեի համար անհրաժեշտություն ներկայացնող» մասերը, որի համար Կոմունալ տնտեսության բաժինը ժամկետ է տալիս մինչեւ սույն նոյեմբերի 20-ը: Ս. Պողոս-Պետրոսի շենքի եւ նրա մեջ պատերի սվաղաշերտերի վրա բացված որմնանկարների ընդհանուր գիտական խոշոր արժեքի ու նշանակության մասին Կոմիտես զեկուցել է իր ժամա-

¹⁶ Անդ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 551, թ. 3–4:

¹⁷ Անդ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 89, թ. 26, Բնագիր: Ձեռագիր:

նակին (6—2—30 թ. 183—124 եւ 3—3—30 թ. 1936—227), որի հետեւանքով կարգադրվել է կանգնեցնել նրա քանդումը եւ հնարավորութիւն է տրվել կատարելու նրա բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնը: Այնուհետեւ Կոմիտեի ձեռնարկած ուսումնասիրական աշխատանքները, երբ ջանք է թափվել օգտագործել տեխնիկական ու գիտական բոլոր հնարավորութիւնները եւ նրանց ընթացքի մասին Ձեզ պարբերաբար զեկուցվել է բանավոր կերպով՝ տվել են մի արդյունք, որը միանգամայն հաստատել է Կոմիտեի կարծիքը նրա բացառիկ գիտական արժեքի մասին»¹⁸:

Ձգտելով ոչնչացումից փրկել մայրաքաղաքի միջնադարյան ճարտարապետութեան գոհարներից մեկի՝ Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու որմնանկարներն ու զարդաքանդակները՝ Հնութիւնների պահպանութեան կոմիտեն եւ նրա գիտնական քարտուղար Աշխ. Քալանթարը Հայաստան են հրավիրում ժամանակի հեղինակավոր մասնագետների՝ փորձելով նրանց միջոցով ազդել իշխանութիւնների վրա, որպէսզի նրանց հետ պահեն իրենց վանդալային որոշումից: Այս տեսակետից՝ ներկայացվող արխիվային վավերագիրը, անշուշտ, լավագույնն է բնութագրում Հնութիւնների պահպանութեան կոմիտեի կատարած աշխատանքը. «...մեր հրավերով Պետական գեղարվեստական ռեստավրացիոն [վերականգնողական] արվեստանոցների կողմից գործուղված, Մոսկվայից եկած նկարիչ-ռեստավրատոր [նկարիչ-վերականգնող] Գ. Զիրիկովը, որը ամիս ու կես աշխատելով Պողոս-Պետրոսի որմնանկարների վրա, բացեց նրանց եւ ուսումնասիրեց: Նրա աշխատանքները որոշակի պարզեցին, որ տեխնիկական ոչ մի հնարավորութիւն չկա պատերի վրայից վերցնելու որմնանկարների շերտերը, պահելու համար առանձին: Այդ փորձերը նա կատարեց, որոնք տվին բացասական արդյունք, այսինքն՝ վերցվող մասերը, առանց բացառութեան, բոլորն էլ փչացան:

Գր. Զիրիկովը իր կատարած ուսումնասիրութեան արդյունքի մասին Ձեզ զեկուցեց բանավոր եւ գրավոր (17 հունվարի 1930 թ.) կերպով, որի վերջում նա, անդրադառնալով հատկապէս շենքը քանդելու խնդրին, ասում է հետեւյալը. «Ամփոփելով մեր ուսումնասիրութիւնը, կանգ կառնեմ շինութեան քանդման, հետեւաբար՝ նաեւ գոյութիւն ունեցող որմնանկարների տեղափոխման հարցի վրա: Ես կարծում եմ, որ նրա (եկեղեցու շինութեան. — Կ. Բ.) պահպանութեան պայմանների փոփոխութեան

¹⁸ Անդ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 552, թ. 7:

բոլոր պարագաներում էլ հավերժ կանհետանան ինչպես գիտական հիմնավորումը, այնպես էլ այն թանկարժեք տեղեկությունները, որոնցից՝ ինչպես գիտական հիմքից, ողջ աշխարհի մարդկությունը ուսումնասիրության համար նյութեր է քաղում: Այստեղ պահպանվող որմնակարները փարոս են հանդիսանում ուսումնասիրության ուղիների համար, որոնք դարեր շարունակ գոյություն են ունեցել հին ժամանակներում, ուստի կառույցի մասնատման կամ քանդման միտքն անգամ պետք է հավերժ մոռանալ»¹⁹:

Հասկանալով, որ գրեթե անհնար է իշխանություններին հետ պահել Ս. Պողոս-Պետրոսի քանդման մտքից, այդուհանդերձ, մի վերջին անգամ Աշխ. Քալանթարը խնդրում է լուսժողկոմ Ա. Եզիազարյանին հարց բարձրացնել ժողկոմխորհի առջե՝ դադարեցնելու հուշարձանի ոչնչացումը. «Զեկուցելով վերոհիշյալը, — ասվում էր գրության վերջում, — Կոմիտեն խնդրում է Ձեզ միջնորդել ժողկոմխորհի առաջ կարգադրություն անել Պողոս-Պետրոսի շենքը պահպանելու մասին՝ վերացնելով արգելքները նրան կարգի բերելու եւ ծրագրված Քարերի թանգարան (նման Անիի ճարտարապետական բեկորների թանգարանին) հանձնելու համար, ուր ներկայացված է լինելու Հայաստանի շինարարությունը՝ ամբողջ իր զարգացման փուլերով՝ սկսած նախապատմական ժամանակներից: Զեկուցում ենք նաեւ, որ Պողոս-Պետրոսի՝ մինչ այժմ կատարած ուսումնասիրության արդյունքը նրա թե՛ որմնակարների եւ թե՛ շենքի գիտական արժեքի վերաբերյալ՝ պատրաստվում է Կոմիտեիս կողմից եւ մոտ ապագայում կհանձնվի տպագրության: Նախագահ՝ Ա. Թամանյան: Գիտնական քարտուղար՝ Աշխ. Քալանթար»²⁰:

Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու շուրջ ծավալված հետազա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ հարցն արդեն դուրս էր եկել սովորական միջգերատեսչական վեճի շրջանակներից եւ վեր էր ածվել կոմիտե — քաղաքային իշխանություններ լուրջ հակամարտության: Քաղաքային իշխանությունների կատարած հերթական ոտնձգությանը հետեւում էր բարձրագույն իշխանությանն ուղղված Հնությունների պահպանության կոմիտեի ահազանգը: Հաշվի առնելով փաստաթղթի կարեւորությունը՝ այն ներկայացվում է առանց կրճատումների. «Կոմիտեի զեկուցու-

¹⁹ Անդ:

²⁰ Անդ:

մը Լուսժողկոմ Եղիազարյանին՝ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու խնդրի մասին: 22 ապրիլի 1931 թ.: Համաձայն Զեր թ. 02—09, 19—4-31 թ. գրավոր առաջարկության՝ «մշակելու, թե ինչ ձեռնարկումներ են հարկավոր, որպեսզի ԺԿԽ-ի որոշմամբ քանդման ենթակա Պողոս-Պետրոսի շենքի ներսը գտնվող ֆրեսկոները [որմնանկարները] մաքսիմալ [առավելագույն] չափով ապահով հանվեն եւ օգտագործվեն հետագա ուսումնասիրության համար»՝ Հնությունների պահպանության կոմիտեն, իր արտակարգ նիստում հարցը բազմակողմանի քննելով, միաձայն եկավ հետեւյալ եզրակացության.

1. Պողոս-Պետրոսի՝ մոտ մի տարվա հետազոտությունը, որ կատարվեց թե՛ մեր կողմից եւ թե՛ Միութենական ականավոր մասնագետների (Գրիգորի Զիրիկով՝ վերականգնող, սրբապատկերանկարիչ, հավաքորդ (կոլեկցիոներ).— Կ. Բ.), Գրաբար (Բգոր Գրաբար՝ խորհրդային ռուս գեղանկարիչ-վերականգնող, արվեստագետ, լուսավորիչ, մանկավարժ, թանգարանային գործիչ, ժողովրդական նկարիչ, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս.— Կ. Բ.) ու գերմանացի հայտնի հնագետ եւ որմնանկարների (ֆրեսկո-արվեստի) մասնագետ Շնայդերի կողմից, պարզեց ու հաստատեց, թե՛ շենքի հնագույն լինելը (5—6 դդ.) եւ թե՛ մանավանդ նրա պատերի վրա եղած 6—7 շերտ զանազան դարաշրջանների պատկանող որմնանկարների միանգամայն բացառիկ գիտական արժեքը... դրանք ունիկալ [հազվագյուտ] են իրենց տեխնիկայի տեսակետից եւ առաջին անգամ հայտնաբերվել են հենց Պողոս-Պետրոսում եւ որոնց ուսումնասիրությունը կարող է հեղաշրջում առաջացնել արվեստի պատմության մեջ (Զիրիկով), իսկ հատկապես ամենաներքին շերտը Շնայդերի կողմից համադրվեց հռչակավոր Կուզեյիր Ամրայի (Տրանս Հորդանան) որմնանկարների հետ, որոնք արվեստի պատմության մեջ գլուխգործոց (շեդեվր) են համարվում... Շնայդերի զեկուցումը Բեռլինում առաջ է բերել մեծ հետաքրքրություն Պողոս-Պետրոսի որմնանկարների վերաբերյալ եւ այժմ մարտի 21-ի (1/4) գրությունը նա մեզանից պահանջել է որմնանկարների լուսանկարները՝ հրատարակության համար: Այս բոլորն ի նկատի ունենալով, Կոմիտեն գտնում է, որ մեզ մոտ պատահաբար հայտնաբերված այս արժեքների պահպանությունը գիտության համար մաքսիմալ [առավելագույն] չափով ապահովելը ներկայացնում է անվիճելի անհրաժեշտություն: Բայց այժմ անխուսափելիորեն դրված է նրանց տեղահանման հարցը:

Կոմիտեն երբեք չի կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ նրանք պետք է կործանվեն կամ անպետքանան՝ դեռևս չուսումնասիրված-չօգտագործված գիտություն համար, քանի որ եւ ոչ մի տեսակի տեղահանում չի կարող փրկել կորստից փաստերը, որոնք բռնում են արեւելյան պատն ու աբսիդը [շենքի կիսաշրջանաձեւ ելուստ] ամբողջովին: Միանգամայն համաձայն լինելով Զիրիկովի եզրակացության հետ, եւ լսելով մեր ճարտարապետների կարծիքը, որ նման բարդ օպերացիա [գործողություն] կատարելը, ի նկատի ունենալով տուֆի եւ կրաշաղախի առանձնահատկությունները, հղի է բազմաթիվ պատահականություններով, ինչպես փորձը ցույց է տվել հին կառուցվածքների քանդման ժամանակ, երբ ոչ միայն անհնարին է լինում ամբողջական քարերն իրարից զատելով հանել կամ պատամասերը վերցնել, այլեւ ոչ մի հնար ու երաշխիք չի կարող լինել, որ թեկուզ միայն ֆրագմենտը [բեկորը] ցանկալի մասով հանել հաջողի, առանց նրանց վնասելու... Կոմիտեն գտնում է, որ այդ չափազանց պատասխանատու գործը կարելի է միայն հանձնարարել Մոսկվայի Պետական գեղարվեստական ռեստավրացիոն [վերականգնողական] արվեստանոցներին՝ դիրեկտոր [տնօրեն] Գրաբարի ղեկավարությամբ եւ Զիրիկովի մասնակցությամբ:

2. Միաժամանակ կոմիտեն գտնում է անհրաժեշտ, որ նախքան այս կամ այն փորձը կատարելը, ծածկված շերտերի բովանդակությունը պարզելու համար պետք է օգտագործվեն ռենտգենյան ճառագայթներ, որպեսզի միջոցը համապատասխան ուսումնասիրությունների դեպքում արդեն գործադրվում է Մոսկվայում, Բեռլինում: Մի քանի ձեռնարկություն, որ տարաբախտաբար անհնար եղավ կազմակերպել տեղումս մեր ունեցած միջոցներով (առդիր ռենտգենոլոգի գրությունը) եւ նույնպես պետք է հանձնարարվի Մոսկվայից հրավիրվելիք մասնագետներին:

3. Կոմիտեն գտնում է, որ դեպի այդ բացառիկ գիտական արժեքը միակ մոտեցումը վերելում հիշատակված միջոցներն են, իսկ եթե մասնագետների գալը ինչ-ինչ պատճառներով հապաղի կամ նրանց եւս չհաջողվի շտապ կերպով լուծել առաջադրված խնդիրը, ծայրահեղ դեպքում, շենքի քանդելը կարելի է կատարել արեւմտյան կողմից, նախապես նոր պատ շարելով եւ կայունությունն ապահովելով՝ առանձնացնել արեւելյան մասը (շենքի մեկ երրորդը), որտեղ առավելագույն չափով կուտակված են արժեքները՝ պահպանելու նրանց ապագա ուսումնասիրությունների համար: Այս առանձնացրած մասը չի կարող խանգարել նոր կա-

ռուցվող շենքին, կամ թե նրան կարելի է մտցնել նոր կառուցվող մեծ շենքի կոմպլեքսիայի [հորինվածքի]մեջ, որ մասնագետների կարծիքով ճարտարապետական տեսակետից միանգամայն հնարավոր է:

4. Համենայն դեպս, անհրաժեշտ է առաջին հերթին կատարել հուշարձանի՝ իր ներկա ամբողջական դրույթամբ, գիտական չափագրումը եւ մակերեսի [մանրակերտի] պատրաստումը, որի համար պետք է բացվեն նրա հիմքերը՝ պեղումների միջոցով: Այդ աշխատանքները կխլեն առնվազն մի ամիս, որ կարծում ենք նույնպես չի կարող խանգարել ձեռնարկելիք նոր շինության գործին, քանի որ դրանից ոչ պակաս ժամանակ հարկավոր կլինի, մինչեւ որ կազատվի Պողոս-Պետրոսի շրջապատի ամբողջ հրապարակը այլ շենքերից եւ բնակչությանից (100-ից ավելի մարդ): Նախագահ՝ Ա. Թամանյան: Քաղխորհրդի գլխավոր ճարտարապետ՝ Ն. Բունիաթյան: Գիտնական քարտուղար՝ Աշխ. Քալանթար»²¹:

Նկատենք, որ 20-ական թվականներից սկսած, երբ ձեւավորվեց Հնույթյունների պահպանության պետական կոմիտեն, Աշխ. Քալանթարն իր գործունեությամբ եւ ձեռք բերված արդյունքներով երբեք անմասն չի մնացել ընդհանուր գործընթացներից: Կոմիտեի գրեթե բոլոր ձեռնարկումները կատարվում էին Աշխ. Քալանթարի անմիջական մասնակցությամբ կամ նրա նախաձեռնությամբ: Այսպես շարունակվեց մինչեւ 30-ական թվականների կեսերը: Սակայն հետագայում՝ 1933 թ., Հնույթյունների պահպանության կոմիտեն լուսժողովմատից տեղափոխվեց ՀՍԽՀ կենտգործկոմի ենթակայության տակ՝ հանդես գալով «Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտե» նոր անվամբ, եւ Աշխ. Քալանթարը՝ որպես նոր կազմակերպված կոմիտեի անդամ, նույն եռանդով շարունակեց իր հուշարձանապահպան գործունեությունը: Նույն հետեւողականությամբ նա զբաղվում էր ժամանակին իր հոգացության շնորհիվ պահպանված պատմական հուշարձանների խնդիրներով, սակայն այդպես էլ չհաշտվեց Պողոս-Պետրոսի ոչնչացման փաստի հետ եւ ամեն առիթով արտահայտում էր հոգում օրավուր զորացող խռովքը. «Աշխարհբեկ Քալանթարի զեկուցագիրը ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեին: 14 սեպտեմբերի 1933 թ.: Ամսույս 10-ին նայելով նախկին Պողոս-Պետրոս եկեղեցու տեղում կատարվող հողային աշխատանքները, ուր կինոյի շենքի հիմքերն են փորվում, տե-

²¹ Անդ. ֆ. 1063, ց. 1, գ. 92, թ. 12—13. հմմտ. Մ. ՆԱՎԱՍԱՐԳՅԱՆ, նշ. հոդվածը, էջ 100:

սա, որ գիտական խոշոր արժեք ներկայացնող նյութական կուլտուրայի [մշակույթի] մնացորդներն այդ աշխատանքների միջոցին իրար հետեւից երեւան են գալիս առատորեն եւ ոչ մի ուշադրութեան չառնվելով՝ արագորեն ոչնչացվում են»²²:

Արխիվային վավերագրերի ուսումնասիրութեանից ակնհայտ է նաեւ, որ եկեղեցու քանդման ողջ ընթացքում աշխատանքներն իրականացվել են առանց որեւէ հնագիտական վերահսկողութեան, թեպետ պետք է կատարվեր առաջնահերթ կարգով՝ հաշվի առնելով հուշարձանի՝ իբրեւ գիտական նյութի բացառիկ կարեւորութիւնը: «Ձի կատարվել ոչ միայն որեւէ ուսումնասիրական աշխատանք, այլեւ անգամ պարզ ֆիկսացիա [ամրագրում]՝ բացվող այս կամ այն կարեւոր նյութի մասին,— ցավով գրում է Աշխ. Քալանթարը:— Ձի առանձնացվել եւ ոչ մի բեկոր, որոնց նոր կտորտանքներն (արձանագրութիւններ, քանդակներ, ճարտարապետական մասեր) այժմ էլ դեռ ցրված երեւում են շենքի քարակույտերի մէջ: Նույնիսկ անցյալ տարի շենքի վերին մասերից դուրս եկած բեկորները, որ առանձնացված էին թանգարան փոխադրելու համար, մնալով նույն տեղում եւ հետեւող շունենալով, խառնվել են հասարակ քարերի հետ եւ անհետացել»²³,— ավարտում է իր զեկույցն Աշխ. Քալանթարը:

Իր ողջ գործունեության ընթացքում Աշխ. Քալանթարի կողմից ներկայացված գիտարկումները, կլինեին դրանք իշխանութեան բարձրագույն օղակներին, թե տեղական՝ քաղաքային կամ գլուղական խորհուրդներին ուղարկած սովորական գրութիւն, զեկուցագիր, ամենուրեք հիմնված են գիտական վերջին տվյալների վրա: Սա է եղել Աշխ. Քալանթարի գործելաոճը. գրել հիմնավոր եւ պատճառաբանված: Այս զեկուցագրում եւս Ս. Պողոս-Պետրոսի դեռեւս չսպիացած վերքի արտահայտումն էր. «...Պողոս-Պետրոսում դարսված արձանագրված քարերը... շտապ քանդման պատճառով մնացել էին մնացորդների տակ: Միակ մնացորդները՝ ֆրեսկոների [որմնանկարների] երկու խումբը, որ պահպանութեան համար ծածկված էին թիթեղյա պահպանակներով եւ ներկայումս մեծ մասամբ թիթեղազերծ են եղած եւ ենթակա էին ամեն մի պատահարի, նրանք շատ շուտով կարող են ոչնչանալ հենց ուղղակի անձրեւներից եւ արդեն իսկ ոչնչանում են, քանի որ ընթացիկ շինարարութեան կարիքնե-

²² Անդ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 92, թ. 12—13:

²³ Անդ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 134, թ. 18—19:

րի համար բերված ջուրն անց է կացրած ֆրեսկոների [որմնականների] հարավային խմբի ուղղակի վրայով, որից եւ նա քայքայվում է արագորեն»²⁴,— գրում է Աշխ. Քալանթարը:

Աշխ. Քալանթարի ձեռքով գրված յուրաքանչյուր զեկուցագրում, ինչպես բազմիցս ընդգծել ենք, հնավայրը ներկայացվել է մանրամասն բացատրություններով ու հիմնավորումներով. «Վերջերս բացվել է տաճարի հիմքի տակ մի կոլեկտիվ [խմբակային] դամբարան (հատուկ ձեռով պատրաստված քառակուսի ջրհորի նմանությամբ, բոլոր կողմերից ցեմենտած) 30—40 մարդուց կմախքներով, լավ պահպանված գանգերով, որ մեծ գյուտ էր համարվելու մարդաբանական ուսումնասիրությունների համար՝ նույնպես ոչնչացվել է,— գրում է Աշխ. Քալանթարը Պողոս-Պետրոս եկեղեցու մասին:— Քրիստոնեական թաղումների տակ (որ 4—5 շերտեր են իրար վրա), բացվել են հեթանոսական կարասաթաղ գերեզմաններ, սրանց համապատասխանող շերտում, էլ ավելի խորը գնացող Պողոս-Պետրոսի հիմքերի տակ, բացվել են ավելի հին եւ շատ խոշոր մի շենքի պատերի մասեր: Այդ շենքը, որ Պողոս-Պետրոսից ավելի մեծ է, իր թե՛ ուղղությամբ (արեւելա-հյուսիս, արեւմտա-հարավ) եւ թե՛ ըստ շերտի՝ կասկած չի թողնում, որը իր ծագումով նախաքրիստոնեական — հեթանոսական ժամանակներին է պատկանում: Այդ շենքի բացված մասերն այժմ արագորեն ծածկվում են կինոյի հիմքերում, եւ մի քանի օրից հետո այդ եւս կանհետանա»²⁵:

Հավելենք, որ Երեւանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու պահպանությունն այդպես էլ մնաց որպես Աշխ. Քալանթարի բաղձալի երազանքը: Ինչպես ցույց է տալիս խնդրին վերաբերող արխիվային վավերագրերի ուսումնասիրությունը, մեծանուն գիտնականը բավականին ցավագին է տարել նրա կործանումը եւ ամեն անգամ փորձել է ինչ-որ կերպ խափանել սկսված գործընթացը, դրանով կարծես թե հուշել է հնավայրի կործանման անդառնալի հետեւանքների մասին: «Նկատի ունենալով այս բացված շենքի բացառիկ գիտական արժեքն ու կարեւորությունը թե՛ պատմահնագիտական եւ թե՛ կառուցողական տեխնիկայի [գործնական հնարքների ամբողջություն] տեսակետից (պատերի խիստ հաստությունը, քարերի չափը-ձեւը, շարվածքը, շաղախը, որ մեծ տարբերություն ունի Պողոս-Պետրոսի եւ ընդ-

²⁴ Անդ, թ. 19:

²⁵ Անդ:

հանրապես մինչ այժմ մեզ հայտնի հին շաղախներից եւ խիստ ամուր է) գտնում եմ անհրաժեշտ, որ ամենաշտապ կերպով կազմակերպվի եւ կատարվի նրա բազմակողմանի ուսումնասիրությունը, որի վրա հրավիրում եմ Գերագույն կոմիտեիդ ուշադրությունը համապատասխան կարգադրության համար: Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի անդամ՝ Աշխ. Քալանթար»²⁶: Նկատենք, որ Հայաստանի, այդ թվում նաեւ Երեւանի եկեղեցիները միայն քրիստոնեական-կրոնական կառույցներ չէին. դրանք բառի իրական իմաստով նաեւ մշակութային գանձերի պահպանության վայրեր էին. հարուստ մարդկանց՝ զանազան առիթներով նվիրաբերած բազմաթիվ ձեռագրեր պահպանվում էին եկեղեցիներում ու վանքերում: Այսպես՝ «Երվանդ Շահազիզի վկայությամբ՝ 1923 թվականին Երեւանից հավաքվել եւ էջմիածնի ձեռագրատանն է հանձնվել 78 ձեռագիր, որոնցից 25-ը պահվում է Կաթողիկե եկեղեցում, 20-ը՝ Պողոս-Պետրոսում, 7-ը՝ Ս. Սարգսում, 21-ը՝ Ս. Հովհաննեսում, 2-ը՝ Զորավորում, իսկ մնացած 3-ը՝ Նորքում: Դրանք եղել են ավետարաններ, աստվածաշունչ, ճաշոցներ, մաշտոցներ, նարեկ, հայսմավուրք եւ այլն...»²⁷: Հիշյալ եկեղեցիներում պահվող ձեռագրերի մասին է վկայում նաեւ ուշագրավ հետեւյալ տեղեկությունը. «Դրանցից 38-ը եղել են ավետարաններ՝ հնագույնը գրված ՊԻԱ-822 թ. Հայոց-1372 Ստեփանոս Կրոնավորի ձեռքով, նորագույնը՝ 1688/6 թվին (ՌՃԼԵ) ապաշխարող Մարիամի ձեռքով, մագաղաթյա Ա[ստուա]ծաշունչ, գրված հայոց ԶԿԳ — 1314՝ գրիչ Մարտիրոս եւ ստացող Կոստանդին երեց...»²⁸: Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու որպես ճարտարապետական բացառիկ կառույցի մասին է վկայում նաեւ Կ. Ղաֆադարյանի հետեւյալ գրառումը. «Պողոս-Պետրոս եկեղեցու որմնանկարները խնամքով, շերտ առ շերտ հանվեցին այդ գործի լավագույն մասնագետների կողմից, Յուկինի ղեկավարությամբ եւ այժմ պահվում են Հայաստանի թանգարաններում... Դրանք հայկական որմնանկարչության մնացորդների մեջ իրենց պատվավոր տեղն ունեն եւ Երեւանի միջնադարյան պատմության համար բացառիկ արժեք են ներկայացնում»²⁹:

Անշուշտ, Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդման հարցը ժամանակին հանրային մեծ արձագանք է ստացել, ուստի Աշխ. Քալանթարն ստիպ-

²⁶ Անդ:

²⁷ Թ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 383. հմմտ. ԵՐՎԱՆԻ ՇԱՀԱԶԻԶ, նշ. աշխ., էջ 227:

²⁸ ԵՐՎԱՆԻ ՇԱՀԱԶԻԶ, նշ. աշխ. էջ 227:

²⁹ Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 77:

ված էր խնդիրը բարձրաձայնել հանրապետական մամուլում: «Երեւանը հնագույն քաղաք»,— այսպես էր նա վերնագրել իր թղթակցությունը: «Պողոս-Պետրոս եկեղեցու տեղում կառուցվում է այժմ կինոյի շենքը, որի հիմքերի փորվածքներում 2—4 մետր խորության վրա բացվեցին զանազան ուղղությամբ գնացող պատերի մասեր: Պարզվում է, որ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու հիմքերը դրված են մի ավելի հին եւ նրանցից ավելի խոշոր պատերի վրա: Այդ պատերը շինված են խոշոր քարերով (կարմիր տուֆից) լավ տաշված եւ կիպ հագցրած, ունեն բարձր ցոկոլ [գետնախարիսխ] եւ շարված են շաղախով,— ասվում էր Խորհրդային Հայաստանի թերթի 1933 թ. Աշխ. Քալանթարի հատուկ թղթակցության մեջ³⁰: Ավելին. Աշխ. Քալանթարը թերթի ընթերցողներին տեղեկացնում էր, որ եկեղեցին հնագիտական եզակի նշանակության կառույց է. «Նկատի առնելով գլխավոր պատերի ուղղությունը (հյուսիս-արեւելք ու հարավ-արեւմուտք) եւ այն, որ միեւնույն շերտում գտնվում են կարասաթաղ (հեթանոսական) դամբարաններ, կասկածից դուրս է, որ այդ շենքը նախաքրիստոնեական է եւ իր ծագումով պատկանում է հեթանոսական ժամանակներին,— գրում է Խորհրդային Հայաստանի թերթը:— Այս ենթադրությանը չի հակասում նրա բարձր տեխնիկան [գործնական հնարքների ամբողջությունը], որն ունի ավելի հնագույն էլեմենտներ [տարրեր], քան քրիստոնեական շրջանի մեզ հայտնի ամենահին հուշարձանները, եւ իր տիպով ուղղակի կլասիկ [դասական] կառուցվածքի տպավորություն է թողնում՝ շինված այդ արվեստի ծաղկման շրջանում (I—II դար): Այդ դեռ բոլորը չէ,— ասվում էր այնուհետեւ թղթակցությունում,— հիշված կլասիկ [դասական] շենքի բացված մասերից դեպի հյուսիս (ավելի մոտ Աբովյան փողոցին) եւ նրանից ավելի խորը, 4,5—6 մետր խորության վրա՝ բացվել է մի այլ պատի մաս եւս, որը փորող բանվորների պատմելով, շինված է եղել բազալտի խոշոր եւ սրբատաշ կտորներով, առանց շաղախի, պատի առաջ բացվել է սալահատակ՝ մաքուր տաշված սալերով: Կառուցողական արվեստի այդ տեխնիկական [կատարման եղանակային] առանձնահատկությունները մեզ կապում են անմիջականորեն ուրարտա-խալդական ժամանակաշրջանի հետ (VIII—VII դար մ. թ. ա)»³¹:

³⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 1933 թ., թ. 232:

³¹ Անդ:

Առավել ուշագրավ է թղթակցությունում Աշխ. Քալանթարի կատարած եզրակացությունը, որը միանգամայն համահունչ էր Հնությունների կոմիտեի եւ անձամբ իր կողմից բազմիցս արտահայտած դիրքորոշումներին. «...մեր պատահական այցի միջոցին մեզ վիճակվեց տեսնել այդ հնագույն շենքերի մնացորդները՝ կինոյի կառուցման վայրում: Միեւնույն ժամանակ մենք ականատես եղանք կառուցողների կողմից մի վարձուքի, երբ միանգամայն բացակայում էր կուլտուրական [բարեկիրթ] վերաբերմունքը դեպի կուլտուրայի [մշակույթի] մնացորդները, հակառակ բոլոր օրենքների՝ Հանրապետական թե Միութենական, պարզելով հանդերձ, որ մաքուր Պողոս-Պետրոսը քանդվել է (նկար 1—8) առանց հնագիտական վերահսկողության, ու փչացել, կորել են բազմաթիվ արժեքներ՝ արձանագրություններ, քանդակներ, ճարտարապետական կարեւոր մասեր, որոնց բեկորներն այժմ էլ ցրված են քարակույտերի մեջ, կամ մտել են նորակառույց բաղնիքի պատերի մեջ իբրեւ շինանյութ: Սա եղել է անթույլատրելի անտարբերություն համապատասխան գիտական հիմնարկների կողմից... Այժմ, երբ վերադաս մարմինների կարգադրությամբ կատարվելու է Պողոս-Պետրոսի տեղում բացված հնագույն շենքերի մնացորդների ուսումնասիրությունը, անշուշտ շատ քիչ են այդ մնացորդները, ձեռքի տակ եղած, հոշոտված մասերը, անհրաժեշտ է, որքան հնարավոր է, պեղումներով բաց անել նկատված պատերի այն անաղարտ մասերը, փորված հիմքերի կողքերին, որոնք դեռ հողի տակ են գտնվում՝ ստուգելու, պարզելու եւ մանրակրկիտ ուսումնասիրության ենթարկելու համար, իբրեւ բացառիկ գիտական արժեք ունեցող նյութեր, որոնք բախտավոր գյուտ են մեզ համար»³²,— եզրակացնում է Աշխ. Քալանթարը: Փաստորեն՝ սկսված քանդումների պատճառով արդեն վնասվել էին եկեղեցու պատերի գեղանկար մակերեսները, ուստի անխուսափելի կորստից հնարավոր էր փրկել միայն մասնակի դրվագներ:

Աշխ. Քալանթարն անաշառ սկզբունքայնություն դրսևորեց նաեւ Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու տեղում կինոյի շենքի կառուցման համար կազմված հատուկ հանձնաժողովում եւ հասավ նրան, որ հանրապետության կենտրոնական ուղարկված արձանագրության մեջ ներառվեն ժամանակին իր կողմից կատարված առաջարկությունները: Նկատենք նաեւ, որ ստեղծված լարված իրավիճակում, հանուն Ս. Պողոս-Պետրոս

³² Անդ:

եկեղեցու պահպանություն, ժամանակին Աշխ. Քալանթարին մեծ աջակցություն ցուցաբերեց Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը: Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանված փաստաթղթերից մեկն ազգարարում էր. «26 սեպտեմբերի 1933 թ.: Հատուկ հանձնաժողովի որոշումները՝ Ս. Պողոս-Պետրոսի տեղում կինոյի շենքի կառուցման աշխատանքների հետ կապված կուլտուրական [մշակութային] պահպանության եւ նոր բացված հնագույն շենքի պատերի պեղումների ուսումնասիրություն վերաբերյալ:

Հանձնաժողովը կազմված է ընկ. Խանջյանի հավանությամբ՝ հետեւյալ ընկերներից՝ ակադեմիկոս Ա. Թամանյան, Աշխ. Քալանթար, Ն. Բունիաթյան, Մ. Մազմանյան, Մորուս Հասրաթյան եւ կառուցման ղեկավարը: Հանձնաժողովը, 1933 թ. սեպտեմբերի 26-ին դիտելով եւ քննության առնելով նյութական կուլտուրայի [մշակութային] արժեքների վիճակը պահպանության տեսակետից եւ նոր բացված հնագույն շենքի պատերի ուսումնասիրության խնդիրը, միաժամանակ հաստատեց այն փաստը, որ թե՛ Պողոս-Պետրոսի քանդումը եւ թե՛ կինոյի շենքի կառուցման հողային աշխատանքները տեղի են ունեցել առանց որեւէ հնագիտական վերահսկողության, ուստի եւ ամբողջ աշխատանքի ընթացքում երեւան եկած նյութական կուլտուրայի [մշակութային] բազմապիսի արժեքներ՝ մատնված լինելով բացարձակ անփութության, ոչնչացել են կամ կիսով չափ փչացել են, նրանց թվում նաեւ որմնանկարների երկու խմբերը, որոնց գոյությունը նույնպես վտանգված է:

Որոշվեց. 1. Պարտադրել կառուցման աշխղեկին իր անձնական պատասխանատվությամբ անմիջապես հեռացնել ջուրը եւ ավազանները որմնանկարների մոտից, որի խոնավությունից նրանք քայքայվում են՝ առանձնացնելով նրանց տախտակե ցանկապատով:

2. Բացել որմնանկարների խոնավացած մասը եւ զգուշությամբ չորացնել արեւի տակ, ապա ծածկել տախտակով՝ հարմար ձեւով:

3. Քար ջարդող մեքենան, որ դրված է որմնանկարների երկու խմբերի միջեւ՝ աբսիդի [շենքի կիսաշրջանաձեւ ելուստ] պատի վերելում, չպետք է հենվի պատի վրա, եւ միանգամայն պետք է չեզոքացված լինեն նրա ցնցումները, այլապես նրան նույնպես անմիջապես հեռացնել իր դրված տեղից:

4. Գտնել, միանգամայն անհրաժեշտ պեղումներ կատարել այն հնագույն պատերի ուղղությամբ, որոնց մասերը երեւացել են նոր փորված

հիմքի մեջ եւ քանդվել: Սրանցից այն պատը, որ գտնվում է կառուցվող շենքի արեւելյան մասում՝ որմնանկարների հյուսիսային խմբից ոչ հեռու, եւ որը պահպանել է երեսի տաշված քարերը, ցոկոլի [գետնախարսխի] հետ միասին տախտակով ծածկել՝ բացված մասն ամբողջովին պաշտպանելու համար նոր շաղախից եւ պեղումներով բանալ պատի շարունակութունը, որ դեռեւս հողի տակ է: Իսկ մյուս բոլոր տեղերում, ուր հին պատի մասերը բացվել են եւ ոչնչացվել, դնել հատուկ նշաններ եւ հիմքերը լցնելուց հետո դրված նշանների ուղղությամբ պեղումներ կատարել՝ բանալու համար պատերի այն մասերը, որոնք նոր հիմքերի երկու կողմերում դեռեւս հողի տակ են գտնվում:

5. Կառուցվող շենքի այն մասում, ուր կաթսայարանն է լինելու, Պողոս-Պետրոսից արեւմուտք երեւացող հին շենքի պատերը, որոնք դեռեւս ծածկված են հողով, պեղել հենց հիմնկվանից:

6. Պեղումները եւ ուսումնասիրության մյուս աշխատանքները կատարվում են ընկ. Աշխ. Քալանթարի ղեկավարությամբ: Անհրաժեշտ բանվորական ուժը եւ բոլոր միջոցները տրամադրվում է կառուցող հիմնարկի կողմից:

7. Պարտավորեցնել աշխղեկ ինժեներ Շահնազարյանին Պողոս-Պետրոսից հանված քարերից ջոկել, ամենայն ուշադրությամբ, բոլոր արձանագրված, քանդակված եւ որմնանկարներով քարերը, ինչպես եւ ճարտարապետական կարեւոր բեկորները եւ իրենց միջոցներով փոխադրել կուլտուրայի [] տան բակը՝ պահպանելու համար: Հանձնաժողովի անդամներ՝ Ա. Թամանյան: Ա. Քալանթար: Ն. Բունիաթյան: Մ. Մազմանյան: Մորուս Հասրաթյան»³³:

Այսպիսով՝ ներկայացված փաստերն ու վավերագրերն աներկբա հաստատում են Աշխ. Քալանթարի ողջ գիտակցական կյանքի իրական կոչումը՝ նվիրված մնալ դավանած գաղափարներին, անհաշտ ու անզիջում պայքար մղել մշակութային արժեքների խեղաթյուրման ու ոչնչացման դեմ:

РЕЗЮМЕ

В статье на основе архивных документов рассмотрена история противостояния великого армянского ученого-археолога Ашхарбека Калантара за со-

³³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 440, թ. 8–9:

Նկ. 1. Երեւանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին հարավ-արեւմուտքից, հետին պլանում երեւում է Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1920-ական թվականներ (ՀՊԹ, Աշխարհբեկ Քալանթարի արխիվ: Նկարները տրամադրել է Աշխարհբեկ Քալանթարի թոռը՝ պրոֆեսոր Վահագն Գուրգադյանը, ինչի կապակցությամբ հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը):

Նկ. 2. Երեւանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին (արտատպված է Երվանդ Շահազիզի «Հին Երեւանը» աշխատությունից, Երեւան, 1931, էջ 208):

Նկ. 3. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ավագ խորանից մի հատված (ՀՊԹ, Աշխարհբեկ Քալանթարի արխիվ):

Նկ. 4. Եկեղեցու որմնանկար-
ծաղկապատկերի հատված
(ՀՊԹ, Աշխարհբեկ
Քալանթարի արխիվ):

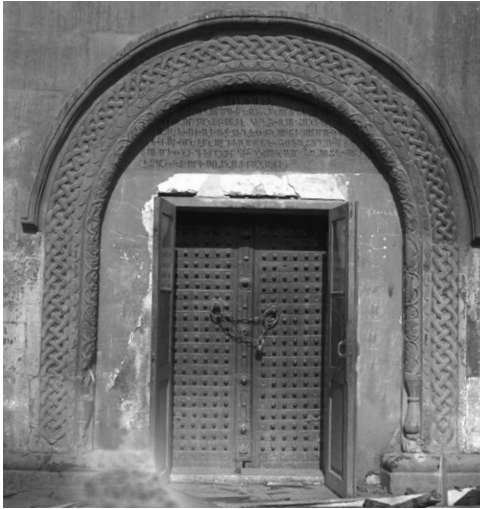
Նկ. 5. Վաղ միջնադարյան
խոյակներ եւ որմնանկար-
սրբապատկեր (ՀՊԹ,
Աշխարհբեկ Քալանթարի
արխիվ):

Նկ. 6. Պետրոս առաքյալի
որմնանկարը (արտատպված
է Երվանդ Շահագիզի «Հին
Երեւանը» աշխատությունից,
Երեւան, 1931, էջ 225):

Նկ. 7. Պողոս առաքյալի
որմնանկարը (արտատպված
է Երվանդ Շահագիզի «Հին
Երեւանը» աշխատությունից,
Երեւան, 1931, էջ 226):

Նկ. 8. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու հարավային մուտքի զարդաֆանդակները, Հին Բայազետի բերդի երկաթե դուռը եւ Սիմեոն կաթողիկոսի արձանագրությունը (ՀՊԹ, Աշխարհբեկ Քալանթարի արխիվ, հմմտ. Երվանդ Շահագիզ, նշ. աշխ., էջ 209):

Նկ. 9. Եկեղեցու պատի մեջ ագուցված խաչաքեր (ՀՊԹ, Աշխարհբեկ Քալանթարի արխիվ):

Նկ. 10

Նկ. 11. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին ֆանդման ընթացքում (ՀՊԹ, Աշխարհբեկ Քալանթարի արխիվ):

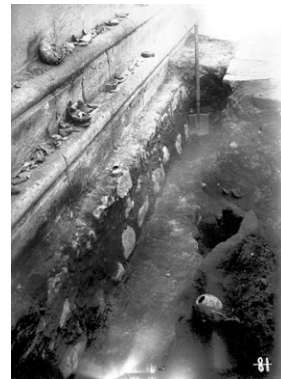
Նկ. 12

Նկ. 13

Նկ. 14. Քանդված Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու կուտակված ֆաբերը: Հետին պլանում Զալ խանի մզկիթի պարիսպը զլխավոր մուտքով, ինչի տեղում ներկայում կառուցված է Նկարիչների միության շենքը՝ ճարտարապետ Ռաֆայել Խաչատրյան (ՀՊԹ, Աշխարհբեկ Քալանթարի արխիվ, համառ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 55-56):

Նկ. 15. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու հիմքերի մոտ հայտնաբերված հնագիտական շերտ (ՀՊԹ, Աշխարհբեկ Քալանթարի արխիվ):

хранение известной в Ереване церкви Свв. Павла и Петра. Несмотря на все усилия комитета за сохранение памятников старины республики и его учено-го-секретаря Ашхарбека Калантара, постановлением правительства Армении за 1931 г. церковь Свв. Павла и Петра был снесен. Этот акт вандализма со стороны советских властей тяжело отразился на дальнейшей деятельности Ашхарбека Калантара, но даже в таких тяжелых условиях его усилиями от уничтожения были спасены многие фрески и барельефы, представляющие особую историко-культурную ценность.

SUMMARY

On the basis of archival documents, the article examines the story of confrontation between the great Armenian scientist-archaeologist Ashkharbek Kalantar for the preservation of famous St. Paul-Peter Church in Yerevan. Despite all the efforts of the committee for the preservation of ancient monuments of the Republic and its expert A. Kalantar, St. Paul-Peter Church was demolished by the decree of the Armenian government in 1931. This act of vandalism by the Soviet authorities had a heavy impact on the further activities of A. Kalantar, but even in such difficult conditions, with his efforts many frescoes and (ornaments) bas-reliefs of particular historical and cultural value were saved from destruction.

